

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بندر کنگ شاهراه تجاری خلیج فارس در گذر تاریخ

دکتر محمد حسن نیا

انتشارات جنوب

تهران ۱۳۹۴

سرشناسه	: حسن نیا، محمد، ۱۳۵۴ -
عنوان و نام	: بندر کنگ شاهراه تجاری خلیج فارس در گذر تاریخ / مولف محمد
پدیدآور	: حسن نیا.
مشخصات نشر	: کرج: انتشارات جنوب، ۱۳۹۴.
مشخصات	: ۷۱۳ص. : مصور.
ظاهری	
شابک	: 978-600-96054-1-5
وضعیت فهرست نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: بندر کنگ
رده بندی کنگره	: DSR ۲۰۷۵ / ن ۴۵ ح ۵۱۳۹۴
رده بندی دیویی	: ۹۵۵ / ۷۳۴۲
شماره	: ۴۰۳۷۴۲۰
کتابشناسی ملی	

انتشارات جنوب

نشانی انتشارات: استان البرز- کرج- مشکین دشت- خیابان شهید صبری-
خیابان امین یک- پلاک ۱۱، تلفن: ۰۲۶۳۶۲۱۸۵۵۱

مؤلف: دکتر محمد حسن نیا

ویراستار: فاطمه نجفی

ناشر: انتشارات جنوب

چاپ: اول- ۱۳۹۴

شمارگان: ۱۰۰۰

قیمت: ۳۵۰۰۰ تومان

شابک: 978-600-96054-1-5

این اثر، مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است. هرکسی تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه مؤلف (ناشر) نشر یا پخش یا عرضه نماید مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۳	مقدمه
۸	نام خلیج فارس
۱۴	خلیج فارس و پیشینه فرهنگی آن
۱۷	فصل اول: کلیات
۱۷	اهمیت شهرنامه نویسی و تاریخ محلی برای بندر کنگ
۱۹	وجه تسمیه بندر کنگ
۲۱	بندر کنگ در تقسیمات کشوری استان هرمزگان
۲۳	فصل دوم: جغرافیای بندر کنگ
۲۳	موقعیت جغرافیایی شهر و بندر کنگ
۲۳	جغرافیای طبیعی کنگ
۲۵	تأثیر بیابان های عربستان و آفریقا بر آب و هوای کنگ
۳۰	ژئومورفولوژی بندر کنگ
۳۲	خاک شناسی بندر کنگ
۳۳	جغرافیای انسانی
۳۵	جغرافیای اقتصادی بندر کنگ
۴۵	فصل سوم: تاریخ بندر کنگ
۴۵	تاریخ بندر کنگ قبل از اسلام
۵۰	قلعه لشتان در گذر تاریخ
۷۱	تاریخ بندر کنگ در دوره اسلامی
۸۵	بندر کنگ در عصر صفویه و شاه سلطان حسین صفوی
۹۸	بندر کنگ در دوره محمدشاه قاجار

۱۰۰	بندر کنگ در دوره ناصرالدین شاه قاجار
۱۰۲	بندر کنگ در دوره احمدشاه قاجار
۱۰۶	بندر کنگ در دوره پهلوی دوم
۱۰۸	بندر کنگ در اواخر عصر پهلوی
۱۱۱	بندر کنگ مرکز تحولات سیاسی و فرهنگی خلیج فارس از دوره صفویه به بعد
۱۱۵	بندر کنگ و سیر تحول آن از نگاه دیگر
۱۱۸	آثار تاریخی بندر کنگ
۱۲۵	دیوارهای قدیمی در ساحل بندر کنگ
۱۲۷	فصل چهارم: مشاهیر بندر کنگ
۱۲۷	ابن ماجد بندر کنگی از دریانوردان معروف بندر کنگ در دوره صفویه
	بندر کنگی بودن خاندان کبابی و مهاجرت به مسقط و تألیفات علمی و خدمات آن‌ها به منطقه
۱۳۳	خلیج فارس
۱۳۳	حیات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی خاندان کبابی
۱۴۱	حیات اجتماعی و فرهنگی محمدعلی خان سدیدالسلطنه
۱۶۱	فصل پنجم: دریانوردی و صیادی در بندر کنگ
۱۶۱	سفرهای دریایی
۱۶۳	سفرهای دریایی دریانوردان بندر کنگ از خلیج فارس تا آفریقا و هندوستان
۱۶۵	انواع سفرهای دریایی دریانوردان کنگی
۱۸۶	دریانوردی و لنج‌سازی در بندر کنگ
۱۹۳	نقش وسایل جهت یاب و رهنامه‌ها در دریانوردی بندر کنگ
۲۰۴	پیش‌بینی‌های دریانوردان بندر کنگی و نقش آن در سفر دریایی
۲۰۵	سنت نوروز دریا در بین دریانوردان بندر کنگ
۲۰۷	دریانوردان قدیم بندر کنگ
۲۱۳	انواع کشتی و لنج در بندر کنگ
۲۲۰	صید مروارید در بندر کنگ
۲۲۹	بررسی نوع صید و صیادی در طول تاریخ بندر کنگ

۲۳۰	ماهی‌های بندر کنگ
۲۳۹	فصل ششم: معماری بندر کنگ
۲۳۹	ساختار خانه‌ها و ساختمان‌های بندر کنگ و مصالح به کاررفته در آن‌ها، در دوران قدیم
۲۴۱	برکه و اهمیت آن در تاریخ و حیات اجتماعی بندر کنگ
۲۵۲	بادگیر و معماری آن در بندر کنگ
۲۶۰	انواع بادگیر از حیث جهت جغرافیایی
۲۶۳	آب انبارها
۲۶۳	سیری در همگرایی و روانشناسی اجتماعی مردم بندر کنگ
۲۶۷	فصل هفتم: فرهنگ و آداب و رسوم مردم بندر کنگ و تاریخ اجتماعی و فرهنگی
۲۶۷	فرهنگ و آداب و رسوم مردم بندر کنگ و تاریخ اجتماعی و فرهنگی این بندر
۲۹۳	مراسم عروسی در بندر کنگ از نگاه دیگر
۲۹۸	آداب و رسوم مردم بندر کنگ در ماه رمضان و عید فطر
۳۰۰	نوروز
۳۰۰	انواع مراسم و آیین‌های مردم بندر کنگ در پیوه تاریخ
۳۵۷	فصل هشتم: صنایع دستی بندر کنگ
۳۵۷	صنایع دستی بندر کنگ
۳۶۳	فصل نهم: خوراک مردم در بندر کنگ و سیر تحول آن از قدیم تاکنون
۳۶۳	خوراک مردم در بندر کنگ و سیر تحول آن از قدیم تاکنون
۳۶۴	تأثیر جغرافیا در خوراک مناطق شمالی خلیج فارس
۳۶۶	عصر اکتشافات نفت و تأثیر آن بر خوراک مناطق شمالی خلیج فارس و بندر کنگ
۳۶۸	انواع خوراک و شیوه تهیه آن‌ها در بندر کنگ از گذشته تاکنون
۳۸۴	دیگر خوراک‌های گذشته و حال بندر کنگ
۳۹۲	خوراک مردم بندر کنگ در ماه مبارک رمضان:
۳۹۷	باورها و آداب و رسوم مردم بندر کنگ در مورد خوراک
۴۰۰	خوراک مردم بندر کنگ در عید فطر عید قربان و جشن میلاد

۴۰۱	خوراک عروسی در بندر کنگ
۴۰۳	فصل دهم: طب سنتی در سواحل شمالی خلیج فارس و بندر کنگ
۴۰۳	طب سنتی در سواحل شمالی خلیج فارس و بندر کنگ
۴۰۹	فصل یازدهم: نقش زنان بندر کنگ در تاریخ این شهر
۴۰۹	نقش زنان بندر کنگ در تاریخ این شهر
۴۱۵	فصل دوازدهم: بندر کنگ در نقشه‌های کهن ایران و جهان
۴۱۵	بندر کنگ در نقشه‌های کهن ایران و جهان
۴۲۳	جهانگردان غربی و تأثیر بر جغرافیایانویسی
۴۲۵	نخستین جهانگردان غرب در دوره اسلامی
۴۲۶	جهانگردان خارجی از قرن هفتم به بعد
۴۲۷	جهانگردان غربی عصر صفوی و تأثیر آن‌ها بر جغرافیایانویسی
۴۲۹	بندر کنگ در نقشه‌های جهان در ادوار تاریخی
۴۷۷	فصل سیزدهم: بندر کنگ در حال حاضر با تأکید بر عملکرد شهرداری بندر کنگ
۴۷۸	شهرداری (وظایف و اختیارات)
۴۷۹	سازمان شهرداری
۴۸۸	بندر کنگ و صنعت گردشگری و چشم انداز این بندر تجاری
۴۸۹	محلات قدیم و جدید بندر کنگ
۴۹۳	فصل چهاردهم: تاریخ فرهنگی و اجتماعی بندر کنگ
۴۹۳	آموزش و تعلیم و تربیت در بندر کنگ
	عملکرد فرهنگی، سیاسی و اجتماعی مساجد کنگ در دوره قدیم و جدید و سبک معماری
۵۰۱	آن‌ها

۵۰۴	پدیده مهاجرت در بندر کنگ
۵۰۹	فصل پانزدهم: گویش مردم بندر کنگ
۵۰۹	گویش مردم بندر کنگ
۵۲۱	فصل شانزدهم: بندر کنگ در آئینهٔ اسناد
۵۲۱	بندر کنگ در آئینهٔ اسناد
۷۰۳	منابع

پیشگفتار

بنادر و جزایر خلیج فارس با توجه به موقعیت ژئوپلتیک و جغرافیای اقتصادی آن‌ها همواره اهمیت خاصی در تاریخ خلیج فارس داشته‌اند. این بنادر و جزایر مراکزی برای تبادل فرهنگی و اختلاط اقوام و مذاهب مختلف است که با مسالمت و تساهل و تسامح در طول تاریخ ایران در کنار هم زندگی می‌کنند. در این بین جزایر و بنادر سواحل شمالی خلیج فارس تنوع قومی و اختلاط نژادی بیشتری دارند. مردم این بنادر و جزایر همچون مرداران وطن‌پرست از هر قوم و نژاد، همواره در طول تاریخ ایران و خلیج فارس نقش ایفا کرده‌اند. همین مردمان بنادر و جزایر خلیج فارس بودند که در زمان اخراج پرتغالی‌ها بیشترین نقش را ایفا کرده‌اند. این مردم از اقوام مختلف همواره در تاریخ ایران بیشترین تابعیت را از دولت مرکزی ایران داشته و دارند و به خوبی دریافته‌اند که دولت ایران می‌تواند در هر زمان به بهترین شیوه امنیت جانی و مالی آن‌ها را تأمین کند. در بین بنادر خلیج فارس در استان هرمزگان و شهرستان بندر لنگه، بندر کنگ تمامی ویژگی‌های فوق را دارد. این بندر قدیمی که زمانی مرکز لشتان بوده است، روزگاران پر فراز و نشیبی را طی کرده است و گاهی در دوره صفویه جمعیت آن به ده‌هزار نفر می‌رسید و شاهراه تجاری خلیج فارس بود. ساختار مدنی این بندر، خاندان دیوانسالاری چون سدیدالسلطنه و

خاندان او را پرورش داد و دریانوردان بزرگی چون ابن‌ماجد، که راهنمای سفر واسکودوگاما به اقیانوس هند بود، نیز منتسب به این بندر تاریخی است. بزرگترین خاندان دریانورد در گذشته و اکنون که هر کدام تجربه‌های زیادی در سفرهای منطقه‌ای و بین‌المللی دارند، نیز ریشه در بندر کنگ دارند. قلعه لشتان نیز، که سابقه در تاریخ ایران قبل از اسلام دارد، نماد هویت بندر کنگ در تاریخ پیش از اسلام است. لذا در این نوشتار به تمامی تاریخ بندر کنگ از قبل از اسلام و پس از آن با استفاده از منابع دست اول تاریخی پرداخته می‌شود.

در این مقام لازم است از بزرگوارانی که در تألیف این کتاب همواره یار و یاور بنده بودند تشکر نمایم. در ابتدا از شورای شهر بندر کنگ جناب آقای عبدالحمید ملک‌پور، یعقوب بحری، حسن احمدنژاد کنگی، غلام یزدان‌پناه و سرکار خانم حاجی‌پور تشکر می‌نمایم، همچنین تشکر ویژه از جناب آقای ایوب زارعی شهردار پرتلاش و زحمت‌کش بندر کنگ دارم. از جناب آقای احمد خصومی و آقای کشمیری که نخستین آشنایی ما را برای تألیف کتاب با شهرداری کنگ ایجاد کردند قدردانی می‌گردد. از سرکار خانم فاطمه نجفی که زحمت ویراستاری و نمونه‌خوانی نهایی را بر عهده داشتند و از سرکار خانم محبوبه شرفائی و سرکار خانم شهرزاد جوانمردی که در نمونه‌خوانی کتاب مساعدت نمودند سپاسگزارم و در نهایت از آقای محمد معلمی و سرکار خانم نگین مطهری بابت طراحی جلد و از آقای امین شایسته‌دوست به جهت صفحه‌آرایی و آقای حسین صالحی به عنوان ناظر طرح کمال تشکر را دارم.

محمد حسن نیا

اسفند ۱۳۹۴

مقدمه

تاریخ بندر کنگ در هویت ملی و بین‌المللی خلیج فارس معنا پیدا می‌کند و در ارتباط تنگاتنگ با تاریخ پرفراز و نشیب خلیج فارس است. هرگاه اقتصاد خلیج فارس شکوفا بوده، اقتصاد بنادر مهمی چون بندر کنگ نیز رونق پیدا می‌کرد و هرگاه مسائلی چون هجوم پرتغالی‌ها به خلیج فارس، نفوذ هلندی‌ها و انگلیسی‌ها به این آبراهه بین‌المللی، جنگ جهانی اول و مسائل نفوذ خارجی‌ها به خلیج فارس صورت می‌گرفت، اقتصاد، اجتماع، فرهنگ و سیاست در بندر کنگ تحت‌تأثیر قرار می‌گرفت. هرگاه شاهانی چون شاه عباس اول بر ایران حکومت می‌کردند و خلیج فارس رونق داشت، اقتصاد و تجارت در بندر کنگ پرو رونق بود و هرگاه شاهانی چون ناصرالدین‌شاه و دیگر شاهان قاجار به خلیج فارس توجه چندانی نداشتند و حتی گمرکات جنوب را هم به اجاره می‌دادند، اقتصاد و تجارت بندر کنگ رو به افول می‌رفت و مردم بندر کنگ به کشورهای دیگر مهاجرت می‌کردند. لذا بندر کنگ در پهنه گسترده‌تری چون خلیج فارس و تحولات مهم آن معنای بیشتری پیدا می‌کند. بنابراین لازم است شمه‌هایی از جغرافیا و وجه‌تسمیه خلیج فارس آورده شود.

خلیج فارس پیشرفتگی آب در سرزمینی است که تا محور هزار کیلومتر (از شط العرب تا تنگه هرمز) ادامه دارد. مدخل و دهانه آن در تنگه هرمز ۸۵ کیلومتر و بخش پایانی آن در رأس خلیج فارس ۳۲۰ کیلومتر است. بیشترین عرض خلیج فارس نیز ۳۲۵ کیلومتر مربع است. مساحت کل خلیج فارس ۲۲۶ هزار کیلومتر مربع و عمق متوسط آن ۳۵ متر ثبت شده است که در برخی از نقاط به نود تا صد متر نیز می‌رسد و در مجموع دریای کم‌عمقی است (تکمیل همایون، ۱۳۸۰، ص ۱۱).

خلیج فارس و دریای عمان را می‌توان به پنج منطقه تقسیم کرد: ۱- سواحل غربی شامل کشورهای عراق و کویت و سواحل عربستان. ۲- سواحل شمالی یعنی کرانه‌های خوزستان و فارس و مکران. ۳- سواحل جنوبی یا منطقه شیخ‌نشین‌های خلیج فارس. ۴- جزایر خلیج فارس. ۵- زمین‌های کف دریاها که سرشار از منابع نفتی است (اقتداری، ۱۳۴۵، ص ۱۰).

آب‌وهوای خلیج فارس در کل به علت دمایی متغیر رطوبت، بادهای گوناگون شمالی، تش باد، قوس و غیره در نوسان است و در بسیاری از ماه‌های سال زندگی را برای مردم آن مناطق طاقت‌فرسا می‌کند. به طور نسبی این منطقه خشک و سوزان است. درجه حرارت آب خلیج فارس در زمستان بسیار اندک است و در شمال خلیج فارس به ۱۷ درجه سانتیگراد می‌رسد، اما در ماه‌های تیر و مرداد به حداکثر مقدار خود یعنی ۳۴ درجه سانتیگراد می‌رسد. تغییرات درجه حرارت آب از ۲۵ تا ۲۷ درجه به ۳۳ تا ۳۴ درجه در فاصله نسبتاً کوتاهی بین رأس‌الحد و جنوب خلیج فارس روی می‌دهد (کاظمی، ۱۳۶۸، ص ۲۲۸). در مجموع سه ناحیه مشخص از نظر اقلیمی در خلیج فارس دیده می‌شود: اول) ناحیه سردسیر و مرتفع که در شمال فارس و کرمان و خوزستان قرار گرفته و در زمستان پوشیده از برف است و سرچشمه رودهایی است که قسمتی از آن به حوضه‌های داخلی این مناطق سرازیر می‌شود و قسمت دیگر به خلیج فارس می‌ریزد. دوم) ناحیه تنگستان با آب‌وهوای معتدل و خشک که کوه‌هایی با معابر تنگ و گردنه‌های سخت دارد مانند کتل پیرزن و کتل دختر در راه شیراز به بوشهر. سوم، ناحیه گرمسیر است که تمام سواحل خلیج فارس را در بر دارد و هرچه به سمت شرق برویم بر گرمایی هوا افزوده می‌شود. (اقتداری، ۱۳۴۵، صص ۱۱-۱۲)

از نظر زمین‌شناسی خلیج فارس در نتیجه انفعالات اواخر عهد میوسن و اوایل عهد پلیوسن از دوران سوم زمین‌شناسی، که سبب پیدایش کوه‌های زاگرس و رشته‌کوه‌های

جنوب ایران و در کل فلات ایران شده است، به وجود آمد و قبل از این دوره به صورت زبانه باریکی وجود داشت و به گمان متخصصان جغرافیای طبیعی و زمین‌شناسان در دوره پلیوسن که آخرین دوره از دوران سوم زمین‌شناسی و نزدیک‌ترین دوره به دوران چهارم (دوران کنونی) است در قسمت ایران امروزی اتفاقات زیادی رخ داد و در نتیجه آن، نمای ظاهری زمین به صورت کنونی درآمد. بنا بر مطالعاتی که از نظر جغرافیای تاریخی به عمل آمده خلیج فارس در دوره‌های گذشته ابعادی به مراتب گسترده‌تر از اکنون داشت که بر اثر گذشت زمان از وسعت آن کاسته شده است. بنا بر همین تحقیقات، سواحل شمالی خلیج فارس که متصل به خاک عراق و استان خوزستان است سالانه نزدیک به ۵۶ متر در آب خلیج فارس پیشروی می‌کند و در نتیجه هر شصت سال حدود ۳۲۰۰ متر از گستره آب‌های این دریا کاسته می‌شود و به حدس زمین‌شناسان هر سه‌هزار سال صدوپنجاه کیلومتر از وسعت خلیج فارس کاهش یافته و از گنجایش آب‌های آن کم می‌شود؛ تا اندازه‌ای که شاید در ظرف چند هزار سال دیگر اگر تغییری در وضع زمین به وقوع نپیوندد به جای خلیج فارس بیابان لوت و شن‌زاری گسترده پدید آید (مجتهدزاده، ۱۳۷۹، صص ۲۸-۲۷).

در ادامه کشورهایی که در اطراف خلیج فارس قرار دارند، به عبارت دیگر همسایگان ایران در خلیج فارس، از مباحثی است که برای آشنایی بیشتر و شناخت خلیج فارس از آن‌ها نامی به میان می‌آید. در این زمینه باید عنوان کرد که تمام دیواره شمالی و شمال شرقی خلیج فارس را سواحل ایران پوشانده است و در مسافت کمی از گوشه شمال غربی آن عراق گسترده شده و بقیه زاویه شمال غربی آن متعلق به خاک کویت است. در جنوب کویت قسمتی وجود دارد که منطقه‌ای بی طرف است و تقریباً ۴۵ میل از کرانه خلیج فارس را در بر می‌گیرد و امور آن بین کویت و عربستان مشترکاً اداره می‌شود و محصول این منطقه بی طرف مقدار قابل توجهی نفت است که در حدود بیش از بیست میلیون متر مکعب در سال‌های اخیر بوده است و همه آن بین عربستان سعودی و کویت تقسیم شده است. بعد از منطقه بی طرف، کرانه‌های جنوبی خلیج فارس به سمت جنوب غربی تا نزدیکی محل تقاطع مدار ۲۵ درجه شمالی و نصف النهار ۵۱ درجه شرقی امتداد دارد تمام طول این منطقه که بیش از ۲۵۰ میل است جزو قلمرو عربستان سعودی است و مراکز عمده استخراج نفت این کشور در همین ناحیه گسترده شده‌اند. از بنادر و مراکز عمده واقع در این منطقه می‌توان به بندر قطیف، رأس‌التنوره، نجمه، خبر، دمام و

بالاخره ظهران اشاره کرد. این منطقه را در گذشته کرانه‌های الحسا می‌خواندند و در همین ناحیه خلیجی که شکل آن شبیه به ۷ و طول آن شمالی جنوبی است وجود دارد. ساحل غربی این خلیج را کرانه‌های عربستان سعودی (الحسا) و دیواره شرقی آن را خاک قطر به وجود آورده است و پس از این ناحیه شبه جزیره قطر قرار دارد که تا نود میل به سمت شمال امتداد یافته است. حداکثر پهنای قطر حدود شصت میل است (همان، صص ۲۶-۲۷).

کرانه‌های جنوبی خلیج فارس از محل شرقی اتصال این شبه جزیره به خاک عربستان، که ناحیه الحدید نام دارد، تا حدود سیصد کیلومتر به سمت شرق پیش می‌رود. که در اینجا مرکز شیخ‌نشین ابوظبی قرار دارد. از این مکان به بعد ساحل جنوبی خلیج فارس راه شمال شرقی را پیش گرفته و تقریباً از محل تلاقی مدار ۲۶ درجه شمالی و نصف النهار ۵۶ درجه شرقی نیز گذشته و پس از شرق نصف گفته شده تا محاذات مدار ۲۵ درجه پایین آمده و از اینجا به بعد به سمت جنوب شرقی پیش می‌رود. سواحل اخیر روبه‌روی دریای عمان قرار گرفته‌اند و هرچه از مدار ۲۵ درجه پایین‌تر برویم از شیخ‌نشین فجیره به سواحل مسقط و عمان می‌رسیم و شبه جزیره مسندم، که قسمت‌های شمالی آن رأس‌المسندم نامیده می‌شود، در این قسمت قرار دارد. خلیج فارس در منطقه رأس‌المسندم به صورت تنگه‌ای در می‌آید که عرض آن حدود پنجاه میل است و آن را تنگه هرمز یا باب‌الهرمز می‌خوانند. باب هرمز در محاذات جنوب بندرعباس و در ناحیه جزایر هرمز و لارک واقع شده و عمق آن زیاد است. اهمیت این تنگه از نظر سوق‌الجیشی و همچنین اقتصادی بسیار است. در ضلع غربی شبه جزیره مسندم و در کنار آب‌های خلیج فارس بعد از شیخ‌نشین ابوظبی به سمت شمال شرقی به ترتیب شیخ‌نشین‌های دبی، شارجه، عجمان، ام‌القوین و رأس‌الخیمه قرار دارند. در شمالی‌ترین قسمت این شبه جزیره یعنی در ناحیه رأس‌الجبال ناحیه‌ای به نام خصب (khasab) قرار دارد (همان، صص ۲۷-۲۸).

با شرح مختصری که در مورد کشورهای حوزه خلیج فارس ارایه شد، می‌توان نتیجه گرفت که همسایگان ایران در حوزه جنوبی خلیج فارس شامل عراق، کویت، عربستان سعودی، قطر، بحرین، عمان و امارات متحده عربی هستند و تمام کشورهای حوزه جنوبی خلیج فارس در اتحادیه‌ای به نام شورای همکاری خلیج فارس عضوند و مشارکت دارند.

به نظر می‌رسد نخستین جلوه‌های زیستی و نخستین انسان‌های منطقه خلیج فارس، بی‌تردید مردمان بومی این دریا بودند و به نظر مردم‌شناسان تاریخی، با نژادهای شمال آفریقا و آسیای جنوب غربی همسانی‌هایی داشته‌اند. از جمله این نژادها دراویدی‌ها و مکرانی‌ها بودند که به مرور بازرگانان و مهاجران سومری، عیلامی و آکادی هم به آن‌ها اضافه شدند. ساکنان ابتدایی خلیج فارس از همان آغاز زندگی با دامداری و پرورش شتر و اسب و الاغ و گوسفند و بز، صید مروارید و صدف با روش‌های بسیار کهن و به دام‌انداختن دویست نوع ماهی آشنا بودند. علاوه بر این در حصیربافی، کشتی‌سازی و بافتن پارچه‌های بادبانی مهارت داشتند و به دریانوردی و کشتیرانی هم می‌پرداختند و شاید بتوان گفت نخستین اقوام بشری بودند که با تسلط بر آب‌ها به توسعه بازرگانی و نشر تمدن و فرهنگ پرداختند و حکومت‌هایی نظیر آکاد، کده، عیلام، سومر، بابل و آشور در بنادر مهم و قدیمی خلیج فارس نظیر سیراف، خارك و بوشهر قدرت را به دست داشتند (تکمیل همایون، ۱۳۸۰، ص ۲۶).

همه تمدن‌های بشری در خلیج فارس تا حدودی متأثر از رودها و منابع آبی، که به این دریا می‌ریختند، بوده‌اند. این رودها که از مناطق شمالی به خلیج فارس می‌ریزند عبارت‌اند از: ۱- دجله و فرات که در شط‌العرب به هم می‌پیوندند و به خلیج فارس می‌ریزند. ۲- رود بهمن‌شیر در محل آبادان که از رود کارون جدا می‌شود و آبادان را دور زده وارد خلیج فارس می‌شود. این رود ظرفیت آن را دارد که تمام آب کارون را از خود عبور دهد و قابل کشتیرانی باشد. ۳- رود جراحی که از کوه‌های شرق خوزستان سرچشمه می‌گیرد و به دو قسمت می‌شود؛ یکی شادگان که وارد کارون می‌شود و دیگری به همان نام جراحی معروف است و در محل خور موسی به دریا وارد می‌شود. ۴- رود زنده یا هنديجان که در گذشته تاب نامیده می‌شد. این رود در محل هنديجان وارد خلیج فارس می‌شود ۵- دالکی که از دو شعبه دالکی و شاهپور تشکیل می‌شود. ۶- رود مند که از کوه‌های شمال غربی شیراز سرچشمه می‌گیرد و وارد خلیج فارس می‌شود. ۷- رودهای کوچک دیگر چون مهران، نابند و میناب که وارد خلیج فارس می‌شوند. از کشورهای حوضه جنوبی خلیج فارس رودی به خلیج فارس نمی‌ریزد. (مجته‌زاده، ۱۳۷۹، صص ۳۰-۳۱)

در ارزیابی کلی می‌توان گفت خلیج فارس نقش خود را به مثابه شاهراه بازرگانی از روزگاران باستان آغاز کرد. این نقش از هنگام گسترش قدرت امپراتوری‌های بزرگ در

شرق جهان باستان همانند هخامنشیان، یونانیان، مقدونیان، پارسیان، رومیان و ساسانیان اهمیت بیشتری یافت. در دوره اسلامی خلیج فارس نقش خود را در زمینه بازرگانی و ارتباطات تجدید کرد. با شروع قرن شانزدهم شاهد ورود استعمار به منطقه خلیج فارس هستیم که قدیمی‌ترین آن‌ها پرتغالی‌ها بودند و به دنبال آن‌ها هلندی‌ها، انگلیس‌ها، فرانسوی‌ها، روس‌ها، آلمانی‌ها و آمریکایی‌ها پا در عرصه رقابت‌های تجاری منطقه خلیج فارس گذاشتند. از ۱۹۰۸ م هنگامی که نخستین چاه مسجد سلیمان به نفت رسید اهمیت خلیج فارس دو چندان شد؛ خصوصاً که در مجاورت مناطق نفت‌خیز قرار گرفته بود.

خلیج فارس ذخایر بزرگ نفت دارد. ذخایر نفتی منطقه خلیج فارس که تا حدود ۵۶۵ میلیارد بشکه برآورد می‌شود ۶۳ درصد کل ذخایر نفتی جهان را شامل می‌شود. ذخایر گاز طبیعی منطقه نیز تا ۳۱ تریلیون متر مکعب برآورد شده است که سی درصد ذخایر گاز طبیعی جهان است. گذشته از نفت و گاز منطقه خلیج فارس به ویژه سرزمین ایران دارای منابع گسترده گوناگون معدنی است. این منطقه که شامل هشت کشور می‌شود یکی از پهناورترین کشورهای جهان (عربستان سعودی) و یکی از کوچکترین آن‌ها (بحرین) را در خود جای داده است. همچنین یکی از کهن‌ترین کشورهای جهان (ایران) با تمدن و فرهنگی درخشان در کرانه خلیج فارس قرار دارد. (مجتهدزاده، ۱۳۷۳، صص ۱۳-۱۴)

نام خلیج فارس

الف) نام خلیج فارس پیش از اسلام

مستندات تاریخی خلیج فارس به این نکته اشاره دارند که قدیم‌ترین اشارات تاریخی به خلیج فارس به زمان حاکمان سومری بین‌النهرین در سه هزار سال پیش از میلاد باز می‌گردد. برای مثال زمانی که از دیلمون (Dilmun) در سواحل خلیج فارس یا اور نانسه (Urnase) شاه لاگاش (۲۴۶۵-۲۴۹۴ ق.م) یاد شده است. در متنی تاریخی از لوگال زاگسی شاه اوروک (۲۳۱۶-۲۳۴۰ ق.م) خلیج فارس به صراحت تشریح شده است. (میرفخرایی، ۱۳۸۳، ص ۷) پیش از آنکه آریایی‌های ایرانی بر فلات ایران تسلط پیدا کنند، آسوریان این دریا را در کتیبه‌های خود به نام نارماتو (Nar Marratu)، که

به معنی رود تلخ است، یاد کرده اند و این کهن‌ترین نامی است که از خلیج فارس به جای مانده است (مشکور، ۱۳۸۷، ص ۷). در هزاره اول پیش از میلاد از خلیج فارس نه فقط به عنوان منبعی برای دریافت خراج حاکمان بین‌النهرین، بلکه مسیری برای لشکرکشی‌های دریایی شاهان نیز یاد شده است. از این‌رو سناچریپ (Senacherib) (۷۰۵-۶۸۱ ق. م) با ذکر لشکرکشی خود از درون خلیج فارس به سرزمین ایلام در جنوب غربی ایران، از آن با نام دریای بزرگ شرق (تامتو ریتو ساسیت سامسی tamtu rabitu sa sit samsi) با معنی تحت‌اللفظی محل طلوع خورشید یاد می‌کند و عقیده اش را درباره آن به تفصیل بیان می‌کند (میرفخرایی، ۱۳۸۳، صص ۷-۸). در کتیبه‌ای که از داریوش بزرگ در تنگه سوئز یافته‌اند عبارت «درایه تیه هچا پارسا آئی تی» یعنی دریایی که از پارس می‌رود، منظور از دریای پارس خلیج فارس است؛ زیرا در زمان ساسانیان این دریا را دریای پارس می‌خواندند (مشکور، ۱۳۸۷، ص ۷).

اما نام خلیج فارس با نخستین مطالعات علمی نقشه‌نگاری در تاریخ به جهان معرفی شد. گلا دیوس بطلمیوس ریاضیدان، منجم، جغرافی‌دان و نقشه‌نگار سده دوم میلادی در نخستین نقشه جهان‌نمای خود دریای حذفاصل سرزمین ایران و شبه‌جزیره حجاز را با نام پرسیکوس یا فارسی معرفی کرد. کتاب هند شرح مسافرت فرمانده نیروی دریایی اسکندر به نام نثارخوس است که در قرن چهارم پیش از میلاد با ناوگان خود به سفری در سواحل خلیج فارس از بندر گواتر تا بخش‌های شمالی رهسپار شد. به این ترتیب می‌توان دریافت که وقتی اسکندر به شرق لشکرکشی کرد خلیج فارس یا دریای پارس نامی آشنا و مشهور بود و دریانوردان ایرانی و یونانی از این نام به طور گسترده استفاده می‌کردند (وثوقی، ۱۳۸۴، ص ۱).

اراتوستنس (Eratosthenes) که برای نخستین بار مدارها و نصف‌النهارها را طبق اصول جدید ترسیم کرد، در تمامی نقشه‌های چاپ‌شده او خلیج فارس بین دو قطعه خشکی پارس و عرب واقع شده است. (گابریل، ص ۶۵) استرابون جغرافی‌نویس دیگری است که در مورد خلیج فارس می‌نویسد: «می‌گویند دهانه خلیج فارس به قدری تنگ است که از دماغه کرمانیا می‌توان دماغه مکا در عربستان را به چشم دید. ساحل سمت راست دهانه خلیج فارس به شکل دایره است و ابتدا قدری از جانب کرمانیا به سمت مشرق متمایل شده بعد به طرف شمال می‌رود و بالاخره از سمت مغرب تا تردون و مصب

شطّ فرات می‌رسد. مجموع مساحت آن ده‌هزار استاد است و سواحل کرمانیا و ایران و شوش و قسمتی از بابل جزء آن است (وثوقی، ۱۳۸۴، صص ۲-۳).

کلودیوس پتوله‌ماوس (Claudius Ptolemaeus) یا بطلمیوس معروف که بزرگترین عالم هیئت و جغرافیای قدیم است و در سدهٔ دوم بعد از میلاد می‌زیست در کتاب بزرگی که در علم جغرافیا به زبان لاتین نوشته‌است از این دریا به نام پرسیکوس سینوس (Persicus Sinus) یاد کرده که درست به معنی خلیج فارس است. این اصطلاح در کتاب‌های لاتین غالباً به صورت سینوس پرسیکوس (Sinus Persicus) آمده‌است. به علاوه در کتاب‌های جغرافیایی لاتین خلیج فارس را ماره پرسیکوم (Mare Persicum) یعنی دریای پارس نیز نوشته‌اند (مشکور، ۱۳۸۷، ص ۸). اصطلاح لاتینی سینوس پرسیکوس در زبان‌های زندهٔ جهان ترجمه‌شده و همهٔ ملل این دریای ایرانی را به زبان خود خلیج فارس می‌گویند. چنانکه نام این دریا به زبان فرانسه (Golfe Persique)، به انگلیسی (Persian Gulf)، به آلمانی (Pesischer Gulf)، به ایتالیایی (Golfo Persico)، به روسی (Persidskizaliv)، به ژاپنی (Persha Wan) و به ترکی (Farsi Korozozi) آمده‌است که در تمامی آن‌ها نام پارس وجود دارد (همان، همانجا).

خلیج فارس همچنین در نقشهٔ جهان هکاتیوس (سدهٔ پنجم پیش از میلاد) ترسیم شده‌است و آن نقشه در سه متن گوناگون آلمانی، فرانسوی و انگلیسی بازنگاری شده‌است (میرفخرایی، ۱۳۸۳، ص ۸).

کوئنتیوس کورتیوس روفوس (Quintus Curtius Rufus) مورخ رومی که در سدهٔ اول میلادی می‌زیست و تحقیقات جامعی در تاریخ دارد این دریا را به زبان لاتین آکوآروم پرسیکو (Aquarum Persico) به معنی آبگیر پارس خوانده‌است (مشکور، ۱۳۸۷، ص ۸).

ب) نام خلیج فارس در دورهٔ اسلامی

در منابع معتبری که در سده‌های نخستین اسلامی نوشته‌شده‌اند به مناسبتی از دریای پارس نامی به میان آمده‌است. از این دریا به نام‌های بحر فارس، البحر الفارسی، الخلیج الفارسی و خلیج فارس یاد شده‌است و برخی جغرافیدانان اسلامی بر این نظرند که بحر الفارسی به گسترهٔ آبی بسیار وسیع اطلاق می‌شده‌است و محدوده‌ای که امروز به نام خلیج فارس نامیده می‌شود، تنها بخشی از دریای پارس به شمار می‌رود.